

Monitoring invoering vernieuwde bedrijfseconomie

Startmeting docenten 2018 - 2019

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

slo

Monitoring invoering vernieuwde bedrijfseconomie

Startmeting docenten 2018 - 2019

Juni 2019

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

2019 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs: Marc den Elzen, Bart Penning de Vries

Informatie

SLO

Afdeling:

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 84

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN: 3.7881.774

Inhoud

1.	Samenvattend overzicht	5
2.	Context, vraagstelling en opzet	9
2.1	Aanleiding en context	9
2.2	Vraagstelling en theoretisch kader	10
2.3	Onderzoeksopzet	13
2.4	Vragenlijst voor de startmeting	13
3.	Responsbeschrijvingen	15
4.	Resultaten docenten	17
4.1	Onderwijspraktijk	17
4.2	Onderwijsbaarheid, haalbaarheid en toetsbaarheid	28
	Referenties	35

1. Samenvattend overzicht

In het schooljaar 2018/2019 zijn de vernieuwde examenprogramma's voor bedrijfseconomie, ondernemerschap en financiële zelfredzaamheid (hierna te noemen bedrijfseconomie) ingevoerd. Het nieuwe vak bedrijfseconomie (BE) vervangt het examenvak management en organisatie.

In dit rapport wordt in de breedte gekeken naar de ervaringen en meningen van docenten met betrekking tot (de invoering van) dit programma, maar ook specifiek naar de voornaamste programmatische veranderingen. Deze veranderingen richtten zich op het meer centraal stellen van de belevingswereld van de leerling en het komen tot een grotere samenhang tussen de diverse domeinen van het examenprogramma. Het programma beoogt meer in te spelen op financiële zelfredzaamheid, ondernemerschap en het meer kunnen relateren van bedrijfseconomische beslissingen aan de omgeving. Ten behoeve van de samenhang is een overkoepelend domein B (*Van persoon tot rechtspersoon*) toegevoegd, dat de persoonlijke en organisatorische invalshoeken verbindt en dat de rode lijn binnen het programma vormgeeft. Daarnaast zou het nieuwe programma een duidelijker onderscheid moeten hebben tussen het havo- en vwo-programma. Ook moet het nieuwe programma meer ruimte tot profilering bieden, bijvoorbeeld door de toevoeging van domein H (*Keuzeonderwerpen*) en de grotere nadruk op ondernemerschap en marketing. Door de bredere oriëntatie van het vak kent het ook meer aanzetten tot samenhang met andere vakken en is via de diverse domeinen beroepsoriëntatie mogelijk. Dit laatste kan gekoppeld worden aan de sector economie algemeen, maar ook aan brede beroepsoriëntatie als het gaat om keuzen voor loondienst en ondernemerschap.

Dit rapport geeft de resultaten van een eerste online vragenlijst die medio december 2018 is uitgezet onder docenten BE in havo 4 en vwo 4. Omdat het programma toen net vier maanden gestart was, stond met name de voorbereiding op de invoering en de eerste indruk van docenten centraal. 162 docenten hebben gereageerd en de reacties van 133 docenten konden meegenomen worden in de analyse. Hieronder volgt een samenvatting op de hoofdpunten.

Invoering

Twee derde van de docenten vindt dat de vakvernieuwing noodzakelijk was. Ten aanzien van de invoering van het nieuwe programma lijkt de aangeboden scholing door het Landelijk Expertisecentrum Economie en Handel (LEEC) opgezet in samenwerking met SLO nuttig te zijn geweest, 67% van de respondenten heeft deze gevolgd. Ongeveer 40% van de docenten heeft nog behoefte aan nascholing. Vrijwel alle docenten hebben extra tijd nodig gehad voor de invoering, en gebruikte hiervoor veelal vrije tijd, maar ook werd ongeveer een tiende tot een zesde van de docenten hierin ondersteund door school. Aan het begin van het programma gaf ongeveer de helft van de docenten aan zich voldoende toegerust te voelen (49%: 35% enigszins en 14% helemaal eens); van de havo-docenten voelde 30% van de havo- en havo/vwo-docenten en 15% van de vwo-docenten zich onvoldoende toegerust.

- Kennisbronnen die door de meeste docenten (75%) gebruikt werden voor de invoering waren de syllabus en de website van de Vereniging van leraren in de economisch-maatschappelijke vakken (Vecon) over de vernieuwing.
- Meest gebruikte onderdeel van de digitale *Handreiking schoolexamen bedrijfseconomie havo/vwo* van SLO (door 78% van de docenten) is de informatie(voorlichting). Het voorbeeld PTA wordt relatief het minst vaak gebruikt (62% van de docenten).
- In een open vraag over knelpunten bij de invoering gaat 43% van de reacties erover dat het programma te vol/druk is, en 26% van de reacties dat het (daardoor) moeilijk te plannen is.

Uitvoeren nieuwe programma

Ruim een vijfde van de docenten geeft het nieuwe programma met meer plezier dan het vorige programma, ongeveer twee vijfde van de docenten doet dat niet. De meeste docenten (ongeveer 60%) vinden het programma interessant om te onderwijzen. De meeste docenten (havo 91% en vwo 71%) ervaren tijdsdruk bij het uitvoeren van het programma. Voor de meeste docenten is de tijdsdruk meer dan in het vorige programma.

Belevingswereld leerlingen

Het nieuwe examenprogramma beoogt meer in te spelen op zelfredzaamheid, ondernemerschap en meer in het algemeen de belevingswereld van de leerling. De resultaten suggereren dat een kleine meerderheid van de docenten vindt dat dat het geval is en dat ervaart in de onderwijspraktijk: voor vwo lijkt de verbetering op dit punt sterker dan voor de havo. Tegelijkertijd zijn er ook tekenen dat het nog niet voldoende aansluit.

- Ongeveer de helft van docenten vindt dat de belevingswereld van de leerling meer centraal staat, docenten voor het vwo zijn het er vaker mee eens (64%) dan docenten voor havo (43% van de docenten).
- Ruim 40% van de docenten ervaart dat de relevantie van het vak voor de leerling is verbeterd – voor de docenten die dat niet ervaart is een klein verschil, 30% van de docenten voor de havo vindt dat de relevantie niet is verbeterd, versus 23% van de vwo docenten). De meeste docenten (ongeveer 60%) zijn het (enigszins) eens dat het vak nu meer bijdraagt aan het eigen financieel- en juridisch bewustzijn.
- In de mogelijkheid tot opmerkingen aan het einde van de vragenlijst gingen 7/42 opmerkingen over ontevredenheid met de aansluiting van het programma bij de leefwereld van leerlingen: te moeilijk, theoretisch of te abstract.

Samenhang

De beoogde veranderingen richten zich mede op de samenhang binnen het programma. Ten behoeve van de samenhang is een overkoepelend domein toegevoegd, dat de persoonlijke en organisatorische invalshoeken verbindt (domein B). De resultaten laten zien dat de helft van de docenten de samenhang verbeterd vindt en dat de samenhang door een derde van de docenten wordt ervaren als een meerwaarde.

Een doel bij het versterken van samenhang in het beoogde programma was om de relatie tussen begrippen te verduidelijken en op deze manier het leren van de begrippen te vergemakkelijken/faciliteren. Dit effect lijkt nog niet op te treden, want 84% van docenten die havo geeft vindt dat het programma te veel begrippen behandelt; bij het vwo is dat (bij deze eerste monitorronde) iets lager maar nog steeds een ruime meerderheid van de docenten 66%. Specifiek over het toevoegen van domein B lijkt men voorzichtig positief, hoewel nog een groot deel nog onbestemd hierover is. Ongeveer 50% van de havo docenten en 70% van de vwo docenten ervaart domein B als een verrijking. Ongeveer een derde van de docenten merkt in de praktijk dat domein B organisatorische en persoonlijke invalshoeken verbindt (en ruim 40% is nog neutraal daarin). Ook past ongeveer een derde van de docenten concepten die aangeleerd worden in domein B1 toe in domein B2 – hierin is nog 48% neutraal.

Verskil havo/vwo

Het nieuwe programma beoogt een duidelijker onderscheid tussen het havo- en vwo-programma. Om dat onderscheid te kunnen herkennen is nodig dat voor docenten duidelijk is hoe het examenprogramma er voor beide schoolsoorten uitziet. Bij deze eerste vragenlijst¹ geven de meeste docenten aan dat dat niet helemaal duidelijk is. Ongeveer de helft van de docenten vindt de syllabus duidelijk. Voor ongeveer 70% van de docenten is het onduidelijk hoe het nieuwe programma centraal schriftelijk wordt getoetst: onder havo docenten was dat 72% en voor vwo docenten 71%. Meer dan 81% havo en 82% vwo van de docenten vindt dat er onvoldoende vernieuwd toetsmateriaal beschikbaar is. Ook in de opmerkingen die docenten aan het einde van de vragenlijst kunnen maken) komt het onderwerp van de duidelijkheid en het belang van de verschillende onderwerpen terug (zie Tabel 4.8). 6 van de 42 docenten signaleert onduidelijkheid omtrent de eisen voor de schriftelijke examens en de benodigde mate van verdieping per onderwerp

Schooleigen invulling via domein H

Het programma beoogt meer ruimte tot profilering te bieden via bijvoorbeeld domein H (*Keuzeonderwerpen*). Voorlopig lijkt dit nog niet het geval te zijn. Het grootste deel van de docenten weet nog niet hoe zij domein H gaat inrichten (40%) en nog eens 18% van de docenten laat dat afhangen van de tijd die zij overhouden. 38% van de docenten heeft al wel een inhoudelijke invulling.

Overige punten

- Ruim de helft van de docenten vindt dat de lesmethode die zij gebruiken goed aansluit bij het nieuwe programma.
- Een derde van de docenten (34%) voelde zich (enigszins) gesteund door school in de voorbereiding en een derde (35%) voelde zich niet gesteund).
- 38% van de docenten ervaart voldoende begrip/steun van de schoolleiding bij het uitvoeren van het programma, 35% ervaart niet voldoende begrip/steun.

¹ Veel docenten waren op het moment van afname van deze vragenlijst bezig met domein B1 waarin de eindtermen en specificaties voor havo en vwo identiek zijn.

2. Context, vraagstelling en opzet

2.1 Aanleiding en context

In oktober 2014 verscheen het rapport van de Vakvernieuwingscommissie M&O (Commissie Boot). Aanleiding voor de vakvernieuwing M&O waren tal van maatschappelijke ontwikkelingen die met een vernieuwd programma beter in perspectief konden worden geplaatst dan het bestaande examenprogramma management en organisatie. Hierbij valt te denken aan het toenemend belang van financiële zelfredzaamheid, een grotere nadruk op ondernemerschap, het idee dat toekomstige werknemers vaker van baan zullen wisselen. Ook de wens dat het vak bedrijfseconomie belangrijke algemeen vormende elementen in zich moest bergen speelde hierbij een rol. Daarnaast moest een nieuw programma meer samenhang tussen de verschillende onderdelen kunnen aanbrengen. Daarom is een nieuw domein B *Van persoon naar rechtspersoon*, opgenomen dat deze samenhang moet beschrijven en zichtbaar maken. Bepaalde juridische en bedrijfseconomische principes die worden toegepast in de privésfeer zijn ook van toepassing op zelfstandig ondernemerschap en de bedrijfsvoering bij bedrijven. Hierdoor wordt binnen het programma door dit domein B een meer concentrische opbouw op een natuurlijke wijze mogelijk.

Er is bij de invoering nadrukkelijk gekozen om niet te werken met een examenpilot. Dit omdat de vakvernieuwing geen revolutie vormde maar een duidelijk evolutie: de nieuwe onderdelen waren in belangrijke mate verschuivingen in prioritering binnen het bestaande programma en volgde voor een deel ook uit wensen vanuit het veld die in de praktijk al werden toegepast (dit geldt voor ondernemerschap). Ook zou een pilot de invoering vertragen.

Ter voorbereiding op de invoering hebben een aantal activiteiten plaatsgevonden:

- het ontwikkelen van de digitale *Handreiking schoolexamen bedrijfseconomie havo/vwo*;
- het ontwikkelen van een syllabus op grond van de voorstellen van de vakvernieuwingscommissie (Commissie Koelewijn);
- het ontwikkelen van voorbeeld-centraal examens door Cito voor havo (maart 2018) en vwo (maart 2019). De Vecon had hierbij de mogelijkheid om inhoudelijk commentaar te geven;
- het opzetten van een nascholingsprogramma (8 dagdelen) voor docenten door het LEEC in samenwerking met SLO. Ook de Vecon was hierbij betrokken.

De nieuwe examenprogramma's zijn in schooljaar 2018-2019 ingevoerd in klas 4 van havo en vwo. Om de invoering goed te volgen is in opdracht van het ministerie van OCW gestart met een meerjarig monitoringprogramma. Deze evaluatie heeft zowel een formatief als een summatief karakter. Tijdens het proces van invoering leveren evaluatieresultaten een bijdrage aan het bijstellen en verbeteren van invoeringsactiviteiten. Daarnaast geeft de evaluatie antwoord op de vraag in hoeverre scholen en docenten er in slagen vorm te geven aan de beoogde vernieuwing.

De invoering van de nieuwe examenprogramma's voor havo en vwo en de daarbij behorende syllabi zijn belangrijke dragers van de beoogde vernieuwing in het bedrijfseconomieonderwijs. Scholen zijn verplicht om deze examenprogramma's en syllabi in te voeren. De grote programmatische veranderingen die het nieuwe vak bedrijfseconomie met zich meebrengt zijn:

- het individu, de leerling, staat meer centraal; zo speelt het nieuwe programma in op de zelfredzaamheid, ondernemerschap en meer in het algemeen op de belevingswereld van de leerling;
- een meer geïntegreerde programmastructuur waardoor het vak vergeleken met het examenprogramma M&O een grotere samenhang krijgt; Als bindmiddel is aan het nieuwe examenprogramma een overkoepelend domein toegevoegd. Dit domein B, *Van persoon naar rechtspersoon geheten*, legt via een aantal subdomeinen de verbinding tussen de persoonlijke en de organisatorische invalshoeken van het vak bedrijfseconomie.

Overall gelden voor het programma de volgende leerdoelen:

- De leerling ontwikkelt een begrip over het functioneren van organisaties in een samenleving waarin de meeste goederen en diensten in georganiseerd verband worden voortgebracht.
- De leerling verwerft essentiële vaardigheden op belangrijke bedrijfseconomische en organisatorische vakgebieden.
- De leerling verkrijgt en vergroot zijn persoonlijke financieel bewustzijn, waaronder financieel inzicht en financiële vaardigheden, opdat hij in staat is verantwoord te handelen voor zichzelf en voor organisaties waarin hij in welke rol dan ook actief is.
- De leerling is voorbereid op een voortgezette studie, respectievelijk het werkzame leven, of dit nu is als zelfstandige, als ondernemer of als werknemer.
- De leerling heeft een eerste loopbaanoriëntatie ontwikkeld en zicht op een verdere persoonlijke ontwikkeling.

Verder zou het nieuwe programma het volgende in zich moeten hebben:

- een duidelijker onderscheid tussen havo- en vwo-programma;
- ruimte tot profilering via bijvoorbeeld domein H (*Keuzeonderwerpen*).

2.2 Vraagstelling en theoretisch kader

Curriculumtypologie

De theoretische achtergrond bij de evaluatie van de invoering van de nieuwe examenprogramma's bedrijfseconomie wordt gevormd door de typologie van curriculaire verschijningsvormen (Van den Akker, 2003; zie Tabel 2.1). Dit onderscheid in verschijningsvormen onderstreept de gelaagdheid van het curriculum. Tussen de verschillende verschijningsvormen komen vaak aanzienlijke discrepanties voor. Dat is niet per se problematisch, maar dikwijls bestaat de wens de kloof tussen dromen, daden en resultaten te verkleinen.

Tabel 2.1: *Curriculaire verschijningsvormen (Van den Akker, 2003).*

beoogd curriculum	imaginair	opvattingen, wensen en idealen (basisvisie)
	geschreven	documenten en materialen (examenprogramma's, syllabi, handreikingen, lesmateriaal)
geïmplementeerd curriculum	geïnterpreteerd	oordelen en interpretaties van docenten, examenmakers en uitgevers
	uitgevoerd	feitelijke onderwijsleerproces
gerealiseerd curriculum	ervaren	ervaringen van leerlingen
	geleerd	leerresultaten bij leerlingen

Onderzoeksvragen

De evaluatie richt zich op de volgende hoofdvraag:

In hoeverre wordt de beoogde vernieuwing in het nieuwe vak bedrijfseconomie geïmplementeerd in de onderwijspraktijk?

Deze hoofdvraag valt uiteen in de volgende twee deelvragen gekoppeld aan het geïmplementeerde en gerealiseerde curriculum:

1. Wat vinden docenten van de beoogde vernieuwing in het vak bedrijfseconomie? [geïnterpreteerd]
2. Hoe vertalen docenten de beoogde vernieuwing van het vak bedrijfseconomie concreet naar de onderwijspraktijk? [uitgevoerd]

In een volgende monitorrapportage zal ook een derde deelvraag opgenomen worden met betrekking tot het gerealiseerde curriculum, namelijk: hoe ervaren leerlingen het vernieuwde vak bedrijfseconomie? [ervaren]. Omdat het programma op het moment van afname van deze vragenlijst nog geen heel leerjaar doorlopen heeft, zijn de leerlingen bij de voorliggende meting niet bevraagd.

De beoogde vernieuwing omvat het vernieuwde programma, zoals beschreven in verschillende documenten weergegeven in Tabel 2.2. Alleen de vastgestelde vernieuwde examenprogramma's en ontwikkelde syllabi zijn verplicht (dat moet), alle overige documenten dienen ter inspiratie (dat mag). Samen vormen deze documenten het geschreven beoogde curriculum.

Tabel 2.2: Documenten die het vernieuwde programma bedrijfseconomie beschrijven.

niveau	status: verplicht	status: niet verplicht, ter inspiratie
macroniveau	• vastgestelde examenprogramma's • definitieve syllabi voor het centraal examen	• definitieve handreikingen voor het schoolexamen met daarin eindtermen SE voorbeeldmatig gespecificeerd
microniveau		• voorbeeldmatig lesmateriaal zoals opgenomen in digitale handreiking, inclusief ander type toetsen als schriftelijke.

De invoering van nieuwe examenprogramma's en bijbehorende syllabi en de aandacht die scholen en docenten besteden aan de relevante thema's voor de vernieuwing van het vak bedrijfseconomie (zie paragraaf 2.1) zijn van invloed op de verschillende elementen van het leerplan, die ook weer met elkaar samenhangen. De kern van een leerplan betreft doorgaans de doelen en inhoud van het leren. Veranderingen in die kern veronderstellen meestal ook wijzigingen in veel andere aspecten van het (plannen van) leren. Hoe de verschillende leerplankundige aspecten met elkaar samenhangen wordt verbeeld in het curriculaire spinnenweb (zie Figuur 2.1).

Figuur 2.1: Curriculaire spinnenweb (Van den Akker, 2003).

2.3 Onderzoeksofzet

De onderzoeksgroep bestaat uit docenten havo en vwo. Tabel 2.3 geeft per deelvraag weer welke onderzoeksactiviteiten zijn uitgevoerd bij welke onderzoeksgroep.

Tabel 2.3: *Onderzoeksactiviteiten per deelvraag.*

deelvraag	onderzoeksactiviteiten
1. Wat vinden docenten van de beoogde vernieuwing?	• vragenlijstonderzoek onder docenten • docentinterviews tijdens enkele schoolbezoeken
2. Hoe vertalen docenten de beoogde vernieuwing concreet naar de onderwijspraktijk?	

De evaluatie startte halverwege het eerste invoeringsjaar (2018-2019), op het moment dat docenten enige ervaring hadden opgedaan met het nieuwe examenprogramma. Aan docenten die het vernieuwde programma bedrijfseconomie gaven in havo 4 en vwo 4 is medio december tot medio januari gevraagd een vragenlijst in te vullen.

2.4 Vragenlijst voor de startmeting

De vragenlijst voor de startmeting is gebaseerd op de onderzoeksinstrumenten die SLO ontwikkeld en gebruikt heeft bij de curriculumevaluatie bètaonderwijs².

De onderzoeksvariabelen betreffen deels algemene zaken die bij curriculumevaluatie van belang zijn, zoals bijvoorbeeld de beschikbare lestijd, maar zijn inhoudelijk toegesneden op de aanwezige thema's in de vakvernieuwing.

Een eerste versie van de docentvragenlijst is voor feedback voorgelegd aan een vertegenwoordiger van de beroepsvereniging Vecon, een aantal docenten bedrijfseconomie en een vakexpert die zowel deelnam aan de vakvernieuwingscommissie als de syllabuscommissie. Op basis daarvan is de definitieve vragenlijst tot stand gekomen en omgezet naar een digitale versie. Hierbij is aandacht besteed om de vragenlijst niet sturend te laten zijn (zowel in negatieve als in positieve zin).

De uiteindelijke docentvragenlijst voor de startmeting (leerjaar 4) bevat drie delen: achtergrondkenmerken, de onderwijspraktijk ('wat doen de docenten?'), en onderwijsbaarheid, toetsbaarheid en haalbaarheid ('wat vinden de docenten?'). Zie Tabel 2.4 voor een overzicht van hoofd- en subthema's in de docent- en leerlingvragenlijst.

Tabel 2.4: *Hoofd- en subthema's docentvragenlijst.*

de onderwijspraktijk	onderwijsbaarheid, toetsbaarheid en haalbaarheid
• samenhang • domein B • domein H • aansluiting bij de leerling • lesmateriaal • toetsing • behoefte aan nascholingsmogelijkheden • ruimte voor opmerkingen	• impact • uitvoerbaarheid • tijd voor de invoering • helderheid • inhoudelijke vernieuwingen • samenhang • relevantie voor de leerling • loopbaanoriëntatie • ruimte voor opmerkingen

² Zie: <https://slo.nl/curriculumevaluatie>

De werving voor deelname aan de docentvragenlijst is gestart in november 2018 en bestond uit:

- een open uitnodiging op www.slo.nl en LinkedIn door projectleider SLO;
- een uitnodiging in de nieuwsbrief tweede fase van SLO;
- een uitnodiging via de nieuwsbrief van de Vecon en een vermelding op de site van de Vecon;
- een artikel in het *Tijdschrift voor het economisch onderwijs* (Vecon) dat aandacht vroeg voor de digitale vragenlijst, plus een uitgebreid artikel waarin een viertal docenten over de vernieuwing spraken en waarbij de vragenlijst onder de aandacht werd gebracht;
- een verwijzing vanuit uitgeverijen naar de vragenlijst.

De vragenlijsten zijn anoniem verwerkt. Voor de analyse is gebruik gemaakt van R³. Hierbij is gebruik gemaakt van beschrijvende analyses. De resultaten zijn gepresenteerd in grafieken en op hoofdlijnen beschreven.

De vragenlijst bevat verschillende vraagtypen. De frequenties worden gegeven en in het geval van open vragen worden de antwoorden gerubriceerd weergegeven. De vragenlijst bevat ook meerdere vragen met stellingen. Deze worden beantwoord op een gelabelde 5-punts Likertschaal, van *helemaal eens*, *enigszins eens*, *neutraal*, *enigszins oneens*, *helemaal oneens*. De resultaten hiervan worden weergegeven als frequenties voor elk van de categorieën. Ten behoeve van duiding zullen in de tekst de categorieën *enigszins (on)eens* en *helemaal (on)eens* soms samengenomen worden om de tendens aan te geven.

³ R Core Team (2018). R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. URL <https://www.R-project.org/>. (Packages: Tidyverse: Wickham, H. (2017); Haven: Wickham, H., & Miller, E. (2018).; Sjlablled: Lüdecke, D. (2018)).

3. Responsbeschrijvingen

In dit hoofdstuk wordt de achtergrondinformatie gegeven van de docenten die meededen aan dit onderzoek.

Representativiteit

De kenmerken van de groep docenten die meedeed aan de vragenlijst worden vermeld om te kunnen duiden of de responsgroep een goede afspiegeling is van de populatie als het gaat om bepaalde kenmerken.

Voor het vragenlijstonderzoek is veel aandacht besteed aan het werven van respondenten (zie paragraaf 2.4. voor de gebruikte kanalen) om een zo groot en divers mogelijke responsgroep te krijgen. Volgens de onderwijsdata van Duo⁴ waren er 1050 docenten in het vo voor het vak management & organisatie in 2017. De uiteindelijk responsgroep bestond uit 133 docenten (13%). Dat aantal is te laag om representatief te zijn voor de landelijke populatie docenten. Het onderzoek betreft hier echter een formatieve evaluatie gericht op het verzamelen van feedback om het invoeren van het nieuwe examenprogramma te verbeteren door tussentijds tekortkomingen te achterhalen en verbeteruggesties te genereren. Het voornaamste belang is daarom tekortkomingen te signaleren, en niet of de gehele docentenpopulatie het eens is met de (door een deel van deze populatie) gesignaleerde tekortkomingen.

Door de open manier van werven van deelnemers voor de vragenlijst is er geen zicht op het responspercentage (het percentage deelnemers dat de uitnodiging accepteert om aan de vragenlijst mee te doen). Er kunnen ook geen uitspraken gedaan worden of er systematische verschillen tussen respondenten en niet-respondenten.

De verkregen responsgroep lijkt niet onevenwichtig met betrekking tot perspectieven, werkvormen, achtergrond, of affiniteit. De scholen waarop de docenten werkzaam zijn, zijn verspreid over een groot deel van Nederland; er zijn echter weinig scholen uit de provincies Groningen, Friesland en Limburg.

Hoe ziet de groep docenten eruit die de vragenlijst hebben ingevuld?

- 133 docenten hebben de vragenlijst ingevuld:
 - 162 docenten begonnen aan de vragenlijst. Na het opschonen van de data (verwijderen van docenten die niet tot de doelgroep behoren en/of de vragenlijst niet serieus of onvoldoende hebben ingevuld) is er een groep van 133 docenten die de vragenlijst geheel of voor het grootste deel hebben ingevuld.
 - 32% geeft les aan havo 4 (n=43)
 - 20% geeft les aan vwo 4 (n=26)
 - 48% geeft les aan zowel havo 4 als vwo 4 (n=64)
- voltijd- of deeltijdaanstelling:
 - 50% van de docenten geeft voltijd les, 50% in deeltijd.
- onderwijservaring in de bovenbouw:
 - 66% heeft meer dan 10 jaar ervaring (h:67, v:69, hv:64).
 - 17% heeft 7-10 jaar ervaring (h: 12, v: 11, hv:22).
 - 15% heeft 3-6 jaar ervaring (h:16, v: 15, hv:14).
 - 2% heeft 0-2 jaar ervaring (h:5, v:4, hv: 0).

⁴ <https://duo.nl/open Onderwijsdata/databestanden/vo/onderwijspersoneel/>

- 74% van de docenten geeft naast bedrijfseconomie ook economie
- 61% van de docenten is vaksectieleider
- 8% van de docenten (7% van havo, 8% van vwo en 8% van havo/vwo) geeft aan dat zij betrokken waren bij het voorbereidingstraject van het nieuwe programma
 - betrokken als:
 - sectie bestuur BE Vecon (n=2)
 - deelnemer commissie (n=2)
 - lid Commissie Boot
 - lid syllabuscommissie
 - werkgroep Vecon in aanloop naar Commissie Boot
 - deelnemer SLO
 - betrokken bij een achterban-raadpleegsessie
 - leider invoering op school (n=2)
- 26% van de docenten waren werkzaam op een school met een businessachtig profiel, zoals een Vecon business school (26% van de havo docenten, 19% van de vwo docenten, 30% van de havo/vwo docenten)
- 67% van de docenten heeft bijscholing gevolgd (havo: 65%, vwo 69%, havo/vwo: 67%)
- Gevraagd naar hun voornaamste affiniteit geven de docenten aan:
 - 72% bedrijfsadministratie en verslaggeving (ba&v)
 - 46% marketing en ondernemerschap (mar&ond)
 - 46% financiële dienstverlening
 - 12% anders, namelijk:
 - management accounting en financiering (naast alle)
 - financiële zelfredzaamheid en beleggen (naast alle)
 - personeel en organisatie (naast mar&ond)
 - bedrijfseconomie (naast ba&v)
 - controlling (naast ba&v)
 - strategie / organisatiekunde (naast mar&ond)
 - calculatie (naast ba&v)
 - economie
 - geen duidelijke voorkeur
 - meer bij het rekenwerk dan bij theorie.
 - fiscaal recht
 - beleggen
 - kostencalculatie en verschillenanalyse

Achtergrondgegevens scholen

- Docenten konden aangeven op welke school zij werkzaam zijn, 97 hebben dat gedaan. Er werden 90 verschillende scholen genoemd.
- Koppeling van het vak BE aan een profiel (bij percentage van de scholen)
 - verplicht gekoppeld:
 - E&M, 4%
 - als keuzevak mogelijk:
 - E&M, 96%
 - C&M, 81%
 - NG, 79%
 - NT, 79%
 - niet mogelijk bij het profiel:
 - C&M, 19%
 - NG, 21%
 - NT, 21%

4. Resultaten docenten

Dit hoofdstuk geeft de resultaten van de vragenlijst weer. Eerst worden de resultaten van de vragenlijst besproken met betrekking tot de onderwijspraktijk: wat doen de docenten, hoe wordt het nieuwe examenprogramma geïmplementeerd in de lespraktijk en waar lopen docenten tegenaan? Vervolgens worden resultaten getoond die betrekking hebben op: wat vinden docenten over de uitvoerbaarheid, toetsbaarheid en haalbaarheid van het programma. Waar dat mogelijk en informatief was, is een statistische toets uitgevoerd om de verschillen binnen deze responsgroep op statistische wijze te duiden.

4.1 Onderwijspraktijk

Beschikbare lestijd

Voor het vak bedrijfseconomie hebben docenten voor havo 4 gemiddeld 144 lesminuten beschikbaar per week en voor vwo 4 ongeveer 110 minuten per week.

Tabel 4.1: Aantal lesminuten per leerjaar en schoolsoort.

	n (ingevulde waarden)	gemiddelde	gemiddelde afwijking (sd)
havo 4	106	144	38,3
havo 5 (verwacht)	107	147	29,7
vwo 4	90	110	30
vwo 5 (verwacht)	89	134	31,2
vwo 6 (verwacht)	88	140	29,7

Voor het vak bedrijfseconomie hebben docenten voor de havo gemiddeld 144 lesminuten per week beschikbaar in leerjaar 4 en naar verwachting 147 minuten in leerjaar 5 (Tabel 4.1). Op basis van de standaardafwijking is aanneembaar dat de meeste docenten (ongeveer 70%) tussen de 100 en de 180 minuten per week beschikbaar hebben voor havo 4.

Voor vwo hebben de docenten gemiddeld 110 minuten beschikbaar in leerjaar 4 en naar verwachting 134 en 140 minuten in respectievelijk leerjaren 5 en 6. Op basis van de standaardafwijking is aanneembaar dat de meeste docenten (ongeveer 70%) tussen de 80 en de 140 minuten per week beschikbaar hebben voor vwo 4.

In de beschikbare lestijd vinden we geen statistisch significant verschil tussen scholen met en zonder businessprofiel

Bijgewoonde scholing

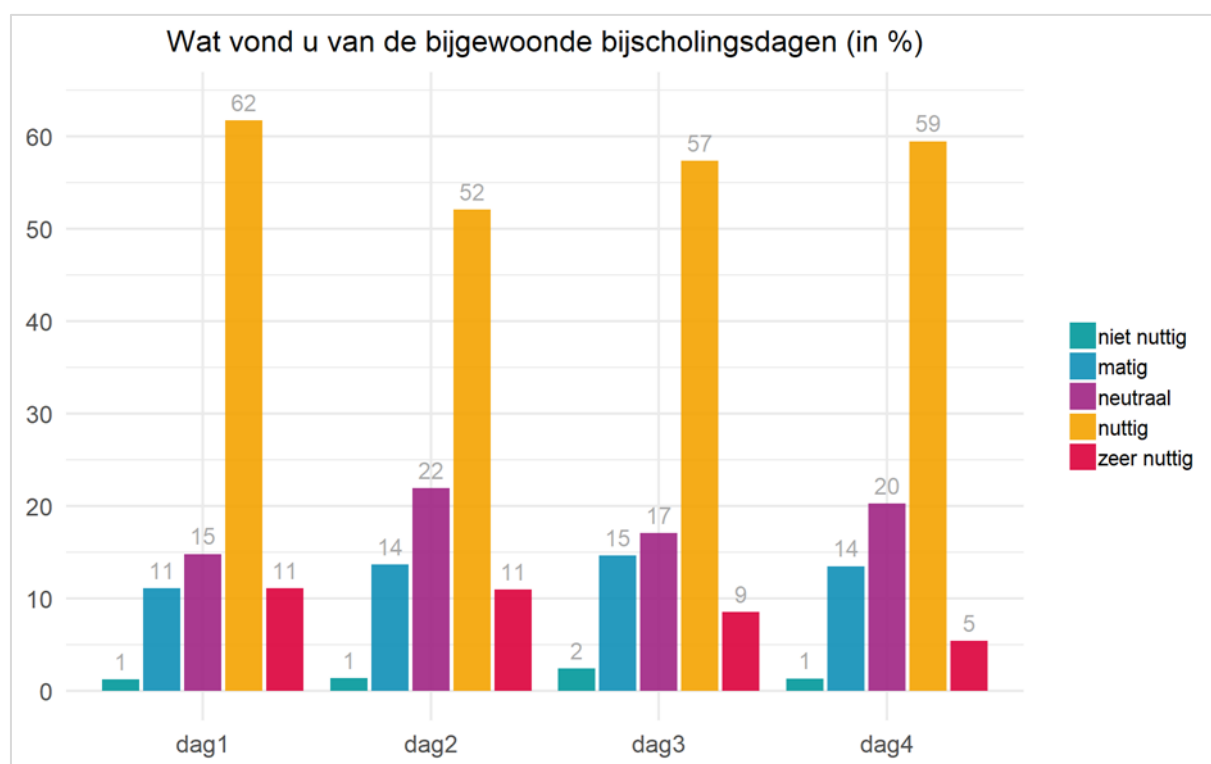
Twee derde van de docenten heeft het scholingsprogramma van het LEEC en SLO bijgewoond. Daarvan volgde de meeste docenten (ongeveer 70%) alle vier dagen. Alle vier dagen werden door de meerderheid (meer dan 63%) als nuttig tot zeer nuttig beoordeeld.

Twee derde van de docenten (67%) heeft bijscholing gevolgd van het LEEC en SLO (65% havo, n = 28; 69% vwo, n = 18, 67% havo/vwo, n = 43). De dagen die zij bijwoonden, staan in Tabel 4.2.

Tabel 4.2: Percentage en aantallen docenten die bijscholing volgden, per scholingsdag en schoolsoort.

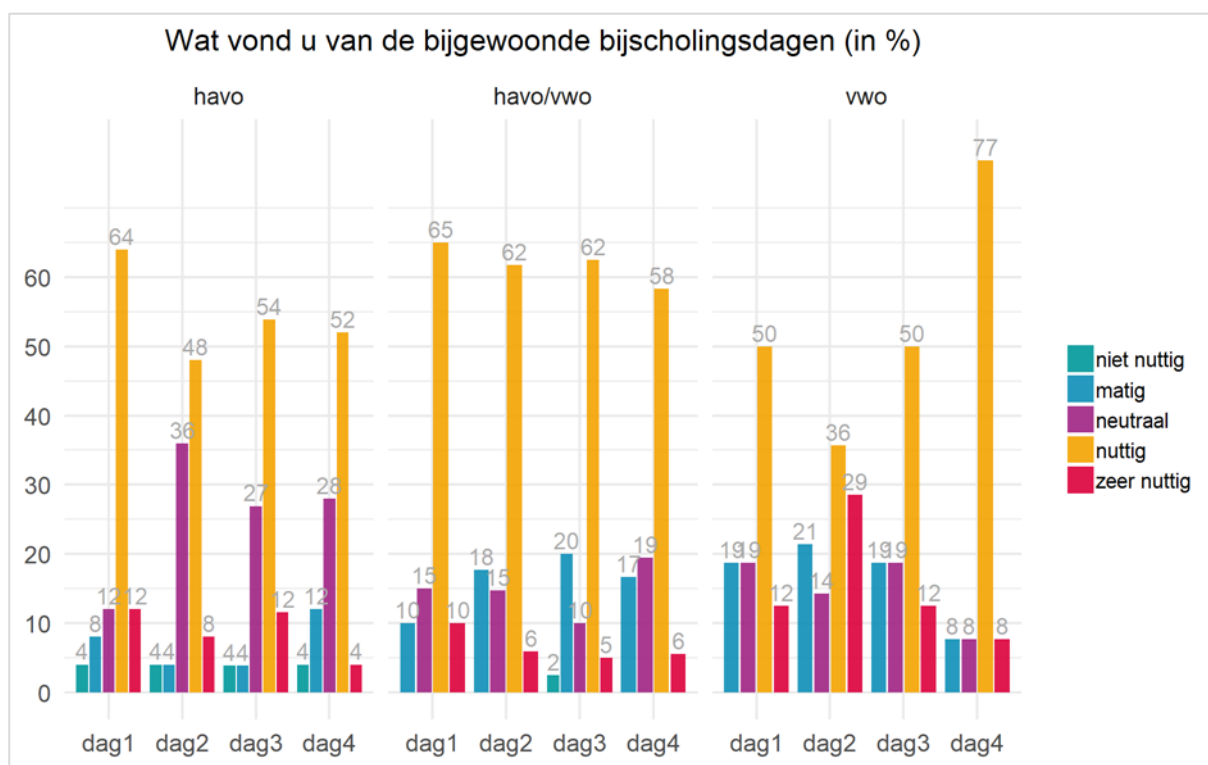
	dag 1 financiële zelfredzaamheid		dag 2 ondernemen		dag 3 klantwaarde propositie / business model canvas		dag4 maatschappelijke risico's / beleggen	
	%	n	%	n	%	n	%	n
havo	89%	25	89%	25	93%	26	89%	25
vwo	89%	16	78%	14	89%	16	72%	13
h/v	93%	40	79%	34	93%	40	84%	36
totaal	91%	81	82%	73	92%	82	83%	74

69% van de docenten die bijscholing volgden woonde alle vier dagen bij. 18% ging naar drie van de vier dagen., 7% ging naar twee dagen, 7% ging naar één van de dagen. Uitgesplitst per leerlaag zien we een vergelijkbaar patroon. Van de havo-docenten woonde 71% (n = 20) vier dagen bij, van de vwo-docenten 61% (n = 11) en van de havo/vwo-docenten 70% (n = 30). Het aandeel dat naar 3, 2 of 1 dag ging is vergelijkbaar.

Figuur 4.1: Meningen van docenten over het nut van de bijgewoonde bijscholingsdagen.

Figuur 4.1 laat zien hoe nuttig de docenten de bijscholingsdagen vonden. Alle vier dagen werden door een meerderheid van de docenten als nuttig ervaren. Tussen de waarderingen voor de dagen is geen statistisch significant verschil. Geen van de dagen is door meer dan 2% van deelnemers als niet nuttig gewaardeerd.

Figuur 4.2: Meningen van docenten over bijgewoonde bijscholingsdagen, horizontaal uitgesplitst naar havo, havo/vwo en vwo.

In Figuur 4.2 worden de meningen van de deelnemers uitgesplitst. Tussen de havo en havo/vwo en tussen havo en vwo is een significant verschil in de waarderingen van de bijscholingsdagen. In de grafiek valt met name op dat: havo docenten vaker neutraal antwoorden; de vwo-docenten dag 4 het vaakst nuttig waarderen, bij havo-docenten is dat met kleine marge dag 1 en bij de havo/vwo-docenten komt geen duidelijke voorkeur naar voren; dag 3 wordt door een derde van de vwo-docenten als *zeer nuttig* gewaardeerd.

Gebruikte kennisbronnen voor de invoering

Ongeveer drie kwart van de docenten gebruikt de syllabus en de website van de Vecon over de vernieuwing als kennisbron voor de invoering.

Tabel 4.3: Gebruikte kennisbronnen voor de invoeren van BE.

	havo (in %)	vwo (in %)	havo/vwo(in %)	totaal (in %)
rapport van de vak vernieuwingscommissie	37	46	52	46
website Vecon over de vernieuwing	58	85	81	74
special <i>Tijdschrift voor het economisch onderwijs</i> over het nieuwe programma BE	49	62	58	56
syllabus	72	81	75	75
digitale <i>Handreiking schoolexamen bedrijfseconomie havo/vwo</i> van SLO	53	62	58	57
artikelen in <i>Tijdschrift voor het economisch onderwijs</i> over de vernieuwing	53	58	52	53
anders, namelijk	5	12	11	9

Noot: Onder 'anders namelijk:' worden genoemd: geïnformeerde collega's, de website van Stoffels, eigen zoekwerk, de Universiteit Tilburg, informatiebijeenkomsten, Docent Ontwikkelteam (DOT) op de Radboud Universiteit Nijmegen.

Het meest (door ongeveer 75% van de docenten) wordt gebruikt gemaakt van de syllabus en van de website van de Vecon over de vernieuwing (zie Tabel 4.3). Ongeveer de helft (46%-57% van de docenten) maakt gebruik van de digitale *Handreiking schoolexamen bedrijfseconomie havo/vwo* van SLO, de special van de Vecon, de artikelen in *Tijdschrift voor het economisch onderwijs* en/of het rapport van de Commissie Boot. De havo-docenten hebben over het algemeen iets minder gebruik gemaakt van kennisbronnen, en maakten vooral gebruik van de syllabus. Onder havo/vwo- en vwo-docenten was de website van de Vecon de meestgebruikte kennisbron, gevolgd door de syllabus.

Extra bijscholingsmogelijkheden

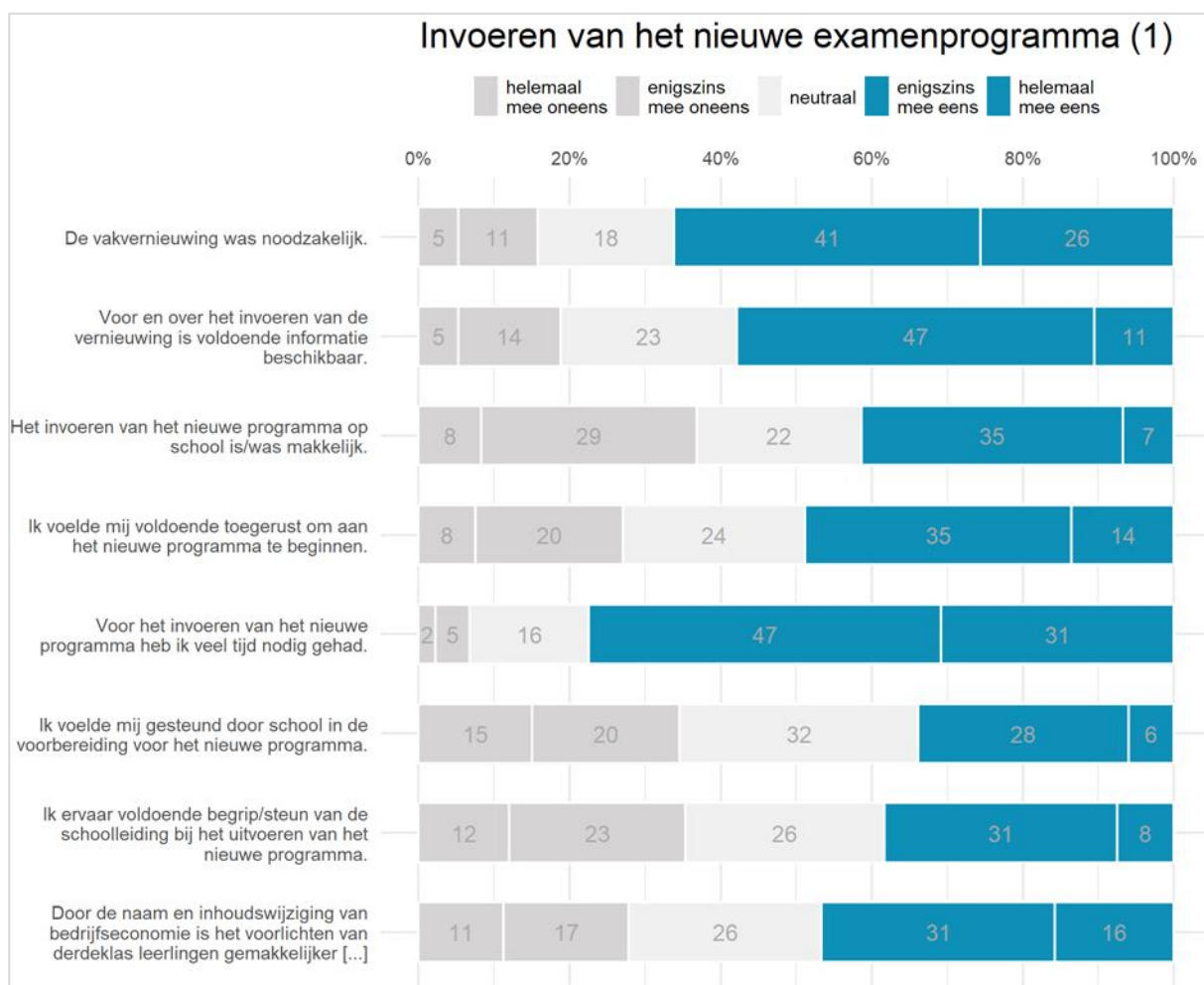
38% van de docenten vindt dat er extra bijscholingsmogelijkheden nodig zijn.

Uitgesplitst naar schoolsoort vindt tussen de 35% (havo en vwo) en 41% (havo/vwo) van docenten dat extra bijscholing nodig is. Gevraagd naar op welke onderwerpen zij dan graag bijgeschoold willen worden, werd genoemd:

- inhoudelijke bijscholing (n = 16), met name over:
 - erven en schenken (n=9)
 - financiële zelfredzaamheid (n=3)
- informatie over het CE (n=10)
- verschillen tussen het oude en nieuwe programma (n=7)
- didactiek (n =5)
- omgaan met de hoeveelheid lesstof (n = 4)
- bijeenkomsten om ervaringen te delen (n=3)
- ontwikkelen van toetsen (n =3)
- docenten die instromen (n=1)
- vervolg op workshops in middagprogramma expertisecentrum (n =1)
- studiedag van SLO (n=1)

Invoeren van het vernieuwde examenprogramma

Twee derde van de docenten vindt dat de vakvernieuwing noodzakelijk was. Ongeveer de helft van de docenten voelde zich voldoende toegerust om aan het nieuwe programma te beginnen (havo- en havo/vwo-docenten voelen zich vaker niet voldoende toegerust (30%) dan vwo-docenten (15%)). Ruim een derde van de docenten voelde zich gesteund door de schoolleiding in de voorbereiding voor, en voelt zich gesteund bij, het uitvoeren van het nieuwe programma.

Figuur 4.3: Stellingen over het invoeren van het nieuwe examenprogramma (1).

Noot: item 8 is verkort weergegeven. In de vragenlijst staat i.p.v. [...]: "(leerlingen en ouders hebben nu een beter beeld van wat het vak inhoudt)."

Figuur 4.3 geeft de resultaten met betrekking tot het invoeren van het examenprogramma. De vakvernieuwing was noodzakelijk, vinden de meeste docenten (66% is het (enigszins) eens). Ruim de helft van de docenten vindt dat er genoeg informatie beschikbaar was voor het invoeren van de vernieuwing (58% is het (enigszins) eens). Ongeveer 40% vindt/vond het invoeren van het nieuwe programma school gemakkelijk (41% is het daarmee (enigszins) eens). Tussen de docenten is er een verschil voor deze stelling: 30% van de havo/vwo-docenten is het daarmee (enigszins) eens is, bij havo- en vwo-docenten is dat 51% - 54%. Dit is in principe niet verassend omdat havo/vwo-docenten twee programma's moesten invoeren.

De helft van de docenten voelde zich voldoende toegerust om aan het nieuwe programma te beginnen (49% is het daarmee (enigszins) eens). Tussen havo-, vwo- en havo/vwo-docenten is er een verschil in het percentage docenten dat zich onvoldoende toegerust voelt: van havo/vwo-docenten voelt een derde (33%) zich (enigszins) niet voldoende toegerust, van havo-docenten is dat 26% en van de vwo-docenten is dat 15%. Ook hier is sprake van een dubbele last voor havo/vwo-docenten en is dit verschil niet verassend. Van de tien docenten die hadden aangegeven dat ze betrokken waren bij het ontwikkelen van het nieuwe programma, gaf 70% aan dat zij zich voldoende toegerust voelden.

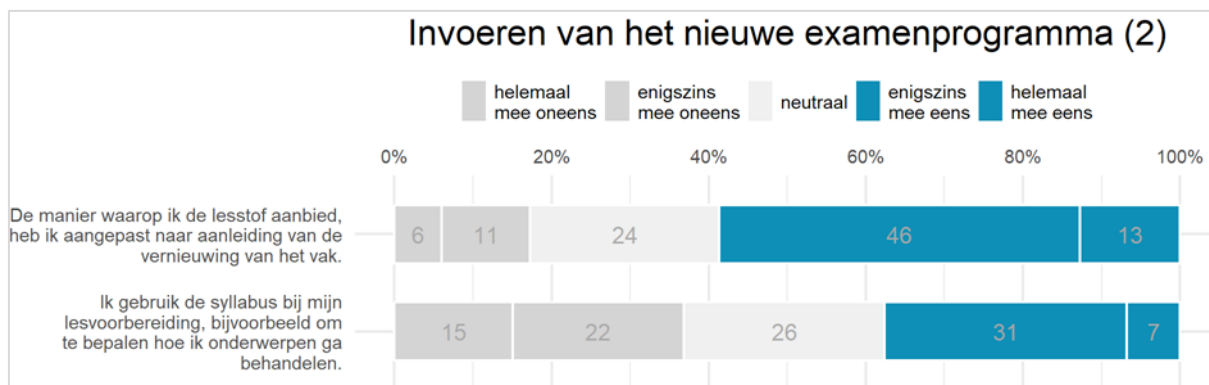
Ruim drie kwart van de docenten (77%) had voor het invoeren veel tijd nodig. Een derde van de docenten (34%) voelde zich (enigszins) gesteund door school in de voorbereiding en een derde (35%) voelde zich niet gesteund. Docenten die steun ervaren lijken vaker het nascholingsprogramma van LEEC en SLO te hebben gevolgd.

In de groep docenten die zich gesteund voelt door de schoolleiding is een verschil tussen schoolsoorten te zien: havodocenten voelen zich vaker gesteund (42% (enigszins) eens) dan de havo/vwo docenten (33% (enigszins) eens) en de vwo docenten (23% (enigszins) eens)

Ongeveer 40% van de docenten ervaart voldoende begrip/steun van de schoolleiding bij het uitvoeren van het programma, 35% ervaart niet voldoende begrip/steun:

De docenten lijken over het algemeen iets meer begrip steun te krijgen vanuit de schoolleiding bij het uitvoeren dan bij de voorbereiding op het programma. Met name voor vwo-docenten is dat een stuk hoger (23% gesteund voorbereiding vs 35% gesteund uitvoeren).

Ongeveer de helft van de docenten (31% enigszins en 16% helemaal eens) vindt dat het voorlichten van derdeklasleerlingen gemakkelijker is geworden als gevolg van de vernieuwing van inhoud en naam. De havo-docenten zijn het vaker daarmee (enigszins) eens (58%) dan de havo/vwo-docenten (42%) en vwo-docenten (39%).

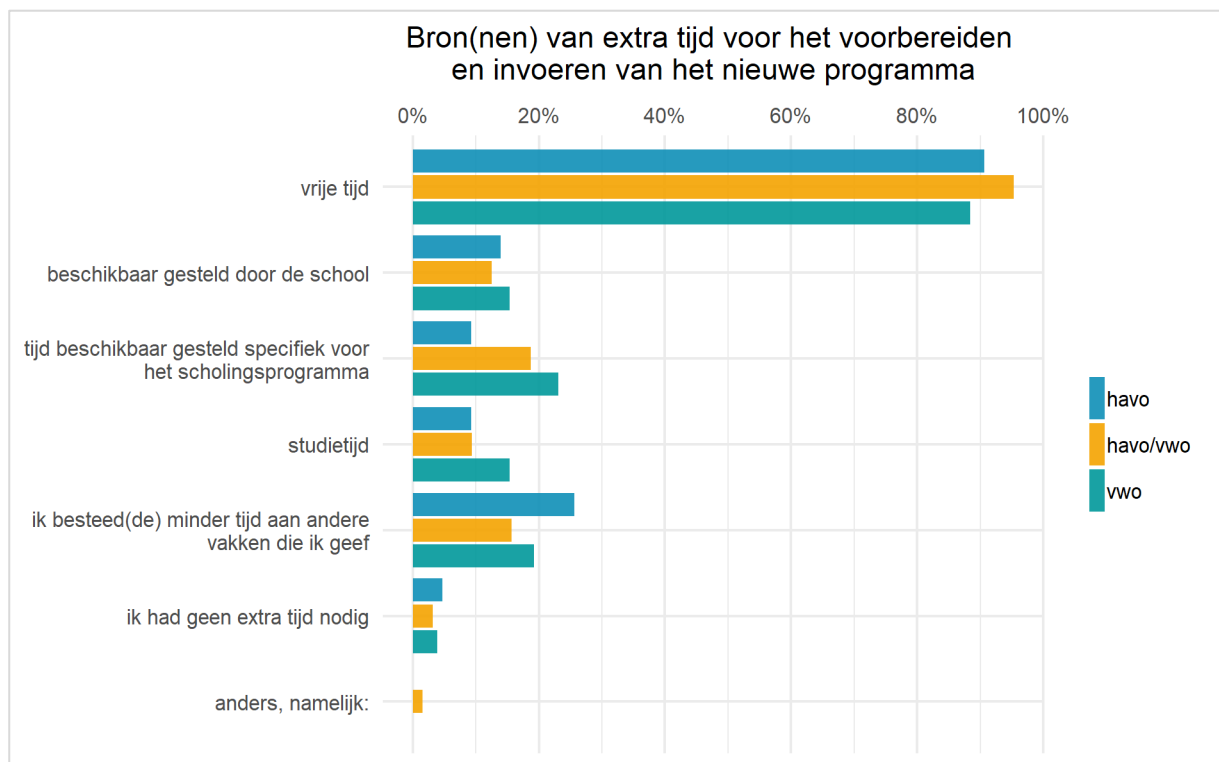
Figuur 4.4: Stellingen over het invoeren van het nieuwe examenprogramma (2).

In Figuur 4.4 worden twee stellingen getoond over de lesvoorbereiding en uitvoering van het nieuwe programma. Een ongeveer even groot deel van de docenten gebruikt de syllabus wel (38%) of niet (37%) bij zijn/haar lesvoorbereiding. Het valt op dat havo-docenten minder vaak de syllabus gebruiken (26%) dan de vwo-docenten (39%) en de havo/vwo-docenten (45%). De meeste docenten hebben hun manier van lesstof aanbieden aangepast naar aanleiding van de vernieuwing (59% is het daarmee (enigszins) eens). In het vervolgtraject zal dat nader geanalyseerd worden.

Tijd ten behoeve van het voorbereiden en invoeren van het nieuwe programma

Ongeveer 95% van de docenten had extra tijd nodig om het nieuwe programma voor te bereiden en in te voeren, ongeveer 90% van de docenten zette daarvoor vrije tijd in.

Ongeveer 15% van de docenten had tijd beschikbaar gesteld door school en 10-23% van de docenten had tijd beschikbaar specifiek voor het scholingsprogramma (10% van de havo-docenten, 23% van de vwo-docenten).

Figuur 4.5: Bron van extra tijd ten behoeve van de invoering (meerdere antwoorden kunnen geselecteerd worden).

Het patroon van waar de extra tijd vandaan kwam in Figuur 4.5 komt redelijk overeen voor de docenten van de verschillende schoolsoorten.:

- 88-95% van de docenten gebruikte vrije tijd voor het invoeren van het programma.
- 13%-15% van de docenten had tijd beschikbaar gesteld gekregen door school.
- 10%-23% van de docenten hadden tijd beschikbaar specifiek voor het scholingsprogramma (10% van de havo docenten, 23% van de vwo docenten).
- 10-15% van de docenten gebruikt studietijd.
- 16-26% van de docenten besteedt minder tijd aan andere vakken.
- 3-5% van de docenten had geen extra tijd nodig.
- anders namelijk (n=1): overuren.

Knelpunten bij de invoering

In een open vraag naar knelpunten bij de invoering gaven 110 docenten een reactie. Het meest genoemde knelpunt (47 keer) is dat het programma te vol/druk is, en dat het (daardoor) moeilijk te plannen is (29 keer).

In een open vraag over de knelpunten die docenten ervaren bij het invoeren van het programma hebben 110 docenten een reactie gegeven. Zij noemden in totaal 163 knelpunten die in 15 categorieën gerubriceerd kunnen worden (zie Tabel 4.4). Het vaakst genoemde knelpunt (n=47), is dat het programma te druk of te vol is. Het plannen van het programma, hoe de lesstof te verdelen en in welke volgorde, is daarop het meest genoemd (n=29); dit knelpunt ligt in het verlengde van het eerste knelpunt, maar de nieuwigheid van het programma speelt hierin ook een belangrijke rol. Daaropvolgend is toetsing een belangrijk knelpunt (n=18), hieronder valt onduidelijkheid over de onderdelen op het CE, de manier van toetsing, de weging van de onderdelen en het tekort aan (voorbeeld)toetsmateriaal

De methodes waren voor 16 docenten een knelpunt (het niveau, afstemming met exameneisen, laat beschikbaar). De voorbereidingstijd die nodig was, was voor 10 docenten een knelpunt, en de duidelijkheid en/of concreetheid van de syllabus (m.n. de hoeveelheid verdieping die nodig is per onderwerp), was voor 10 docenten een knelpunt.

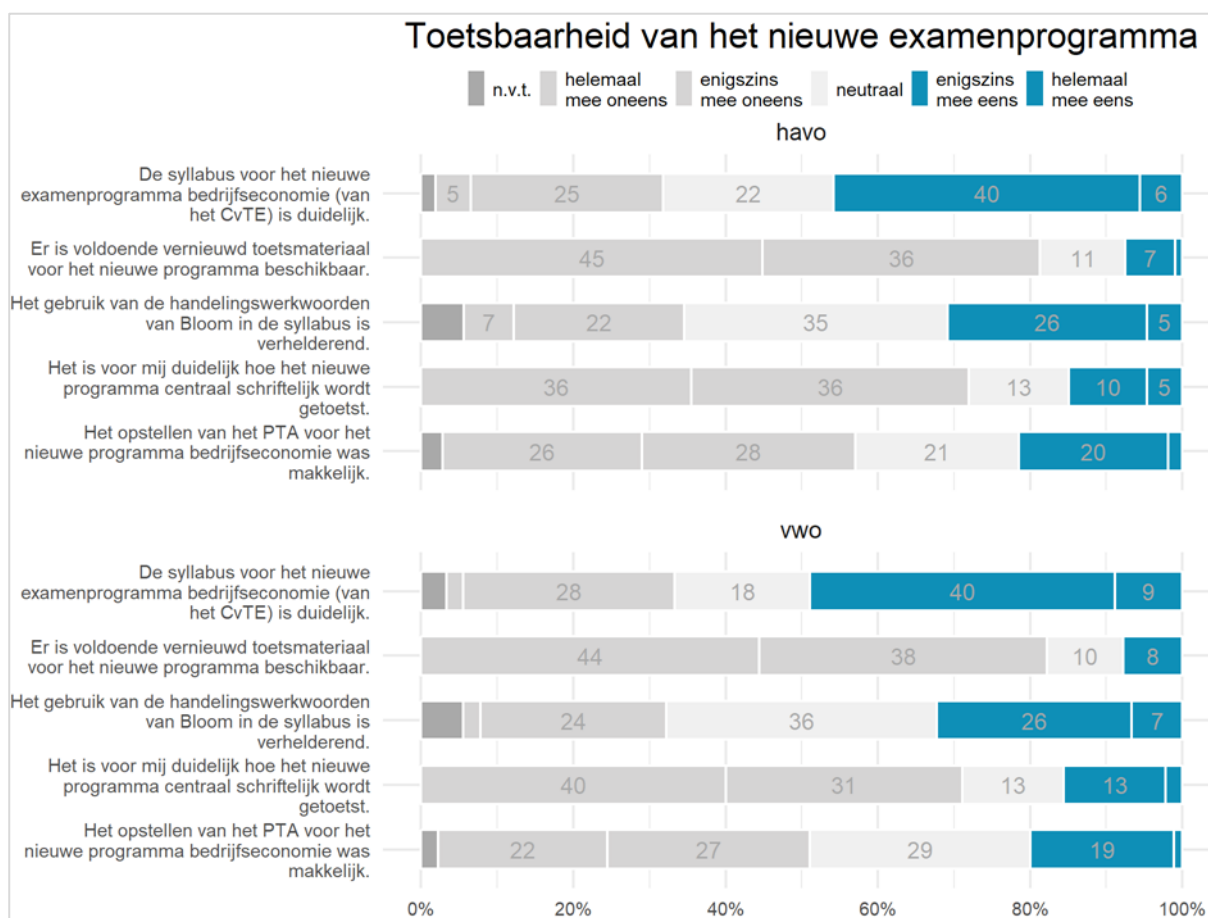
Tabel 4.4: Gecategoriseerde antwoorden van 110 docenten op de open vraag naar knelpunt(en) bij het invoeren van het nieuwe programma.

gerubriceerde reactie	n
druk/vol programma	47
planning van het programma	29
toetsing/weging/CE	18
methode	16
voorbereidingstijd	10
syllabus niet concreet/duidelijk genoeg	10
niveau	9
nieuwigheid	4
kennis	4
lestijd	4
nog te vroeg om te zeggen	3
[inhoudelijk] juridische elementen	3
geen begrip/steun van schoolleiding /collegas	3
geen	2
overlap met economie	1
	163

Invoering en toetsbaarheid

Ongeveer de helft van de docenten vindt de syllabus duidelijk; de helft van de docenten vindt het opstellen van het PTA moeilijk. Voor ongeveer 70% van de docenten is het onduidelijk hoe het nieuwe programma centraal schriftelijk wordt getoetst⁵. Meer dan 80% van de docenten vindt dat er onvoldoende vernieuwd toetsmateriaal beschikbaar is.

⁵ Op moment van afname vragenlijst was er voor havo een voorbeeld CE beschikbaar; voor zowel havo als vwo waren voorbeeldopgaven beschikbaar voor wat betreft de nieuwe onderdelen. Het kan zijn dat het voorbeeld CE niet in lijn ligt met een evenwichtige verdeling nieuwe en oude onderdelen.

Figuur 4.6: Toetsbaarheid van het nieuwe examenprogramma BE uitgesplitst voor havo en vwo.

Noot: de resultaten van de havo/vwo docenten zijn hier naar havo en vwo uitgesplitst.

Ongeveer de helft van de docenten vindt de syllabus (enigszins) duidelijk (havo 49% en vwo 46%).

Ongeveer een derde van de docenten is het ermee eens dat de handelingswerkwoorden van Bloom in de syllabus verhelderend zijn (32% is het daarmee (enigszins) eens). De docenten die de nascholing gevolgd hebben zijn het vaker (enigszins) eens met deze stelling (36% havo en 38% vwo) dan docenten die geen nascholing gevolgd hebben (21% havo en 21% vwo). Onder de tien docenten die aangaven dat zij betrokken waren bij het voorbereidingstraject van het nieuwe programma ligt dit percentage wel hoger (60% eens: 26% enigszins, 33% helemaal eens). Ongeveer de helft van de docenten vindt het opstellen van het PTA *niet* makkelijk. (havo 54% bij havo, 49% bij vwo).

Voor ongeveer 70% van de docenten is het *niet* duidelijk hoe het nieuwe programma centraal schriftelijk wordt getoetst: 72% bij de havo, 71% bij vwo.

Meer dan 80% van de docenten vindt *niet* dat er voldoende vernieuwd toetsmateriaal beschikbaar is (81% havo, 82% vwo).

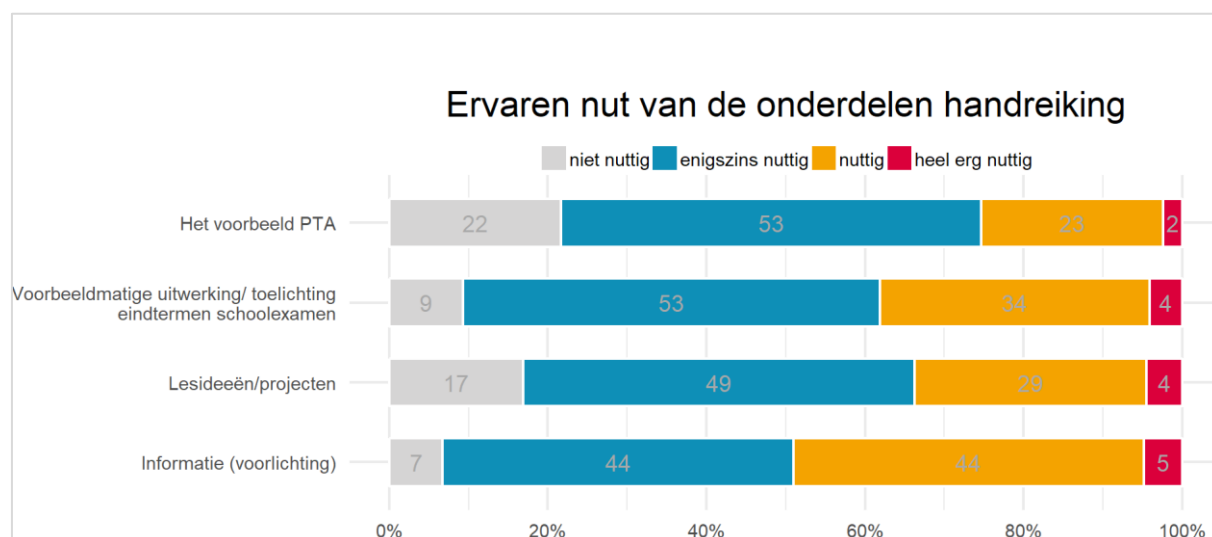
Onderdelen van de digitale Handreiking schoolexamen bedrijfseconomie havo/vwo van SLO, gebruikt voor de invoering

Het onderdeel van de digitale Handreiking schoolexamen bedrijfseconomie havo/vwo van SLO dat het meest gebruikt wordt (door 78% van de docenten) is de informatie(voorlichting). Dit onderdeel wordt ook het vaakste als nuttig beoordeeld (door 44% van de gebruikers). Het voorbeeld PTA wordt het minste gebruikt (62% van de docenten) en het minst vaak als nuttig beoordeeld (door 23% van de gebruikers).

Tabel 4.5: Gebruikte onderdelen van de digitale Handreiking schoolexamen bedrijfseconomie havo/vwo van SLO ter voorbereiding op het invoeren van het nieuwe examenprogramma.

Onderdeel digitale Handreiking schoolexamen bedrijfseconomie havo/vwo	havo (in %)	vwo (in %)	havo/vwo (in %)	totaal (in %)
Het voorbeeld PTA	63	54	66	62
Voorbeeldmatige uitwerking/ toelichting eindtermen schoolexamen	72	69	75	73
Lesideeën/projecten	67	62	69	67
Informatie (voorlichting)	79	73	80	78

Tabel 4.5 geeft het aandeel docenten dat elk van de onderdelen van de digitale handreiking gebruikt. Het meest gebruikt is de informatie (voorlichting) (78%) en de voorbeeldmatige uitwerking/ toelichting eindtermen van het schoolexamen (73%). Het voorbeeld PTA wordt het minste gebruikt, hoewel nog steeds door de meerderheid van de docenten (62%).

Figuur 4.7: Hoe nuttig vinden de gebruikers de onderdelen van de digitale Handreiking schoolexamen bedrijfseconomie havo/vwo van SLO.

De docenten die onderdelen van de digitale handreiking gebruikten hebben aangegeven hoe nuttig zij deze vonden. De resultaten zijn weergegeven in Figuur 4.7.

- Het voorbeeld PTA wordt door 62% van de docenten gebruikt en wordt door het grootste deel van de gebruikers (54%) enigszins nuttig gevonden.
 - Onder havo-docenten vindt 30% het voorbeeld PTA niet nuttig; onder havo/vwo-docenten is dat 21% en onder vwo-docenten is dat 7%.
- Voorbeeldmatige uitwerking/ toelichting eindtermen SE wordt gebruikt door 73% van de docenten en het grootste deel van de gebruikers vindt het enigszins nuttig.
 - Onder havo-docenten vindt 16% het niet nuttig, onder havo/vwo-docenten is dat 8% en onder vwo-docenten 0%.
- De lesideeën/projecten worden gebruikt door 67% van de docenten en het grootste deel van de gebruikers vindt het enigszins nuttig (49%).
 - Onder vwo-docenten vindt 12% dit heel erg nuttig, versus 5% bij havo/vwo-docenten en 0% bij havo-docenten.
- Informatie(voorlichting) wordt door 78% van de docenten gebruik het grootste deel van de gebruikers vindt het enigszins nuttig (44%) en nuttig (44%)
 - Er zijn geen opvallende verschillen tussen havo-, vwo-, en havo/vwo-docenten.

In een vergelijking met het gebruik van de digitale handreiking zijn enkele verschillen tussen vaksectieleiders (n=81) en niet-vaksectieleiders (n=52). Het gebruik is redelijk gelijk verdeeld (niet meer dan 5 procentpunt verschil), alleen gebruiken de vaksectieleiders vaker het onderdeel Lesideeën (73% vs 58%). In de waardering valt op dat de vaksectieleiders het voorbeeld PTA lager waarderen: zij vinden het vaker niet nuttig (28%) dan de niet-vaksectieleiders (8%). Ook de Voorbeeldmatige uitwerking wordt lager gewaardeerd: van de vaksectieleiders geeft 31% nuttig of hoger en van de niet-vaksectieleiders vindt 49% nuttig of hoger.

Inrichting domein H

Het grootste deel van de docenten weet nog niet hoe zij domein H gaat inrichten (40%) en nog eens 18% van de docenten laat dat afhangen van of zij tijd overhouden. 38% van de docenten heeft al wel een inhoudelijke invulling.

In een open vraag werden de docenten gevraagd hoe zij domein H wilden gaan inrichten voor de havo of voor het vwo. De antwoorden zijn gerubriceerd weergegeven in Tabel 4.6.

Tabel 4.6: *Gecategoriseerde antwoorden op een open vraag over de (verwachte) invulling van domein H.*

gecategoriseerd antwoord	n
weet ik nog niet	74
een specifieke inhoud	70
kan niet i.v.m. overladenheid/ moet kijken of ik tijd overhoud	33
praktijk opdracht	13
ik volg de methode	9
overig	3

Opmerkingen over de implementatie van het nieuwe programma

In een open vraag waarin docenten gevraagd werd of zij nog opmerkingen hadden met betrekking tot de implementatie van het nieuwe programma die nog niet aan bod waren gekomen, hebben 71 docenten een opmerking geschreven. Daarvan waren 25 'nee' en 5 'niet van toepassing'. De 41 resterende opmerkingen betreffen 10 punten, weergegeven in Tabel 4.7.

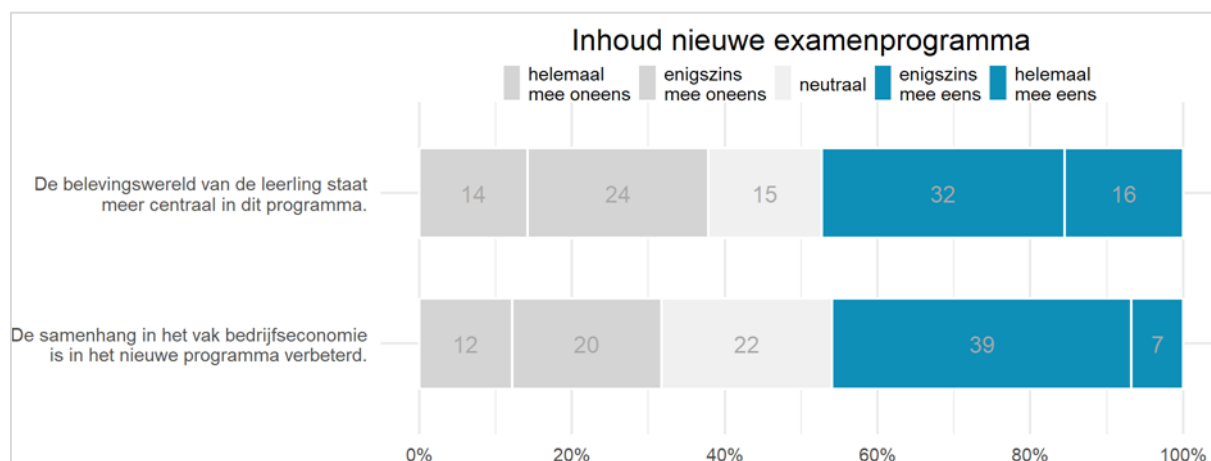
Tabel 4.7: *Gecategoriseerde antwoorden van 41 docenten op een open vraag naar aanvullende opmerkingen over de implementatie van het nieuwe programma.*

gecategoriseerd antwoord	n
overladen	26
lesmethode	11
aansluiting met de leerlingen	6
wat wordt gevraagd in CE	2
wat is precies veranderd in nieuwe programma?	2
advieslessentabel	1
te moeilijk voor leerlingen	1
syllabus onduidelijk	1
onduidelijk scheiding se cse	1
meer voorlichting gewenst	1

4.2 Onderwijsbaarheid, haalbaarheid en toetsbaarheid

Inhoud nieuwe examenprogramma

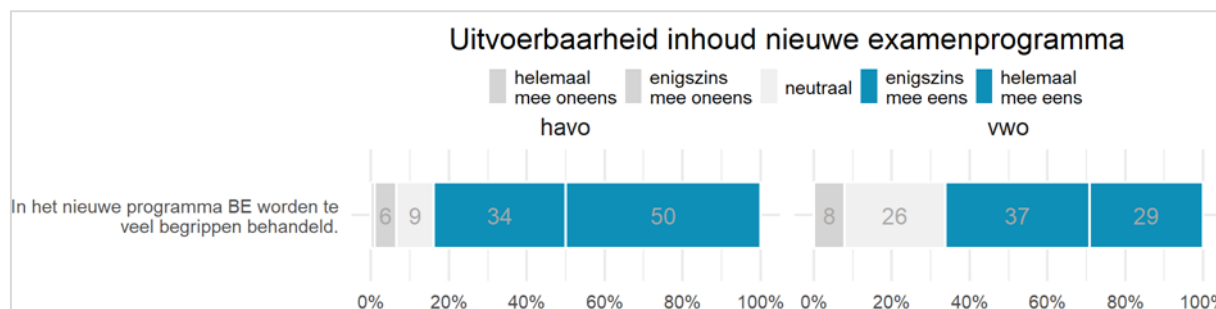
Ongeveer de helft van de docenten vindt de samenhang verbeterd en ongeveer de helft van de docenten vindt dat de belevingswereld van de leerling meer centraal staat, vwo-docenten iets vaker (64%) dan havo-docenten (43%). Meer dan 80% van de havo-docenten vindt dat het programma te veel begrippen behandelt; bij het vwo is dat 66%.

Figuur 4.8: Stellingen met betrekking tot de inhoud van het nieuwe examenprogramma.

Per stelling:

- Ongeveer de helft van de docenten vindt de samenhang verbeterd (havo 45%, hv: 47%, vwo 60%)
- Ongeveer de helft van de docenten vindt dat de belevingswereld van de leerling meer centraal staat, vwo (64%) hoger dan havo (43%); (hv 53%)

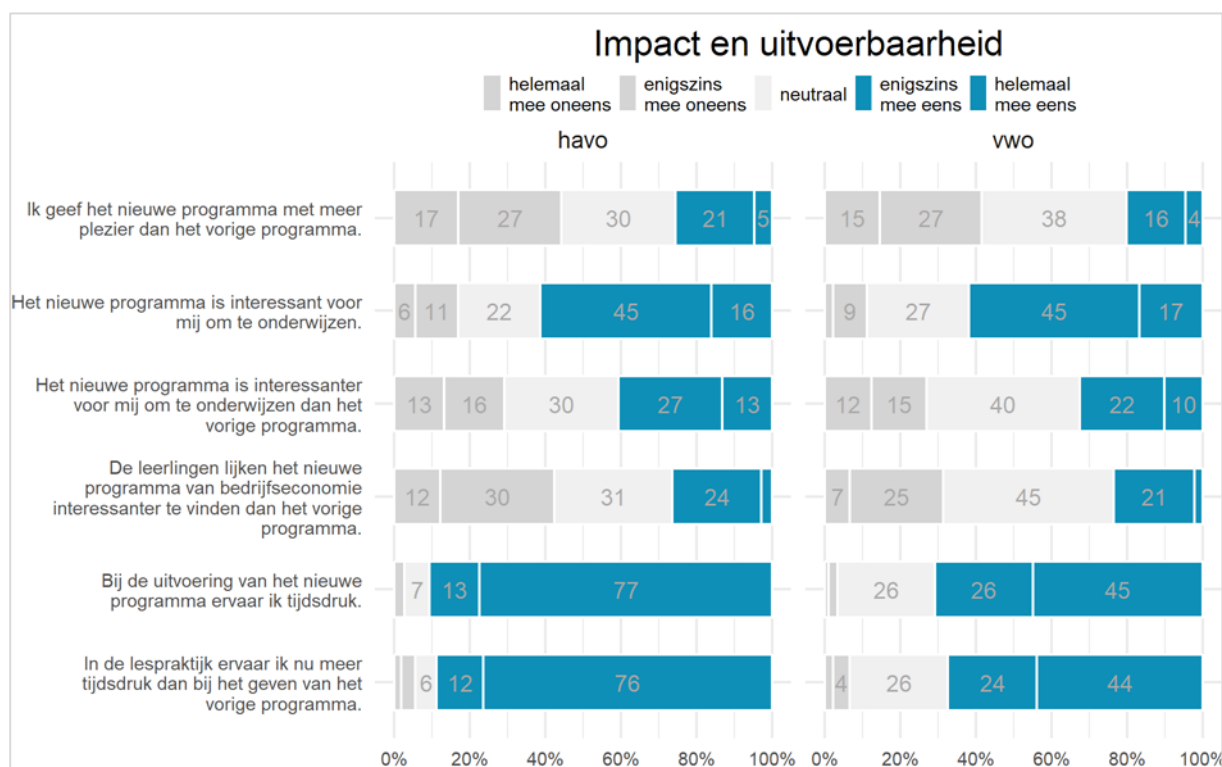

Figuur 4.9. Stelling met betrekking tot de uitvoerbaarheid van de inhoud van het nieuwe examenprogramma.

84% van de docenten die lesgeeft in het havo-programma vindt dat het programma te veel begrippen behandelt. Voor het vwo is dat ruim 66% van de docenten. Onder de tien docenten die betrokken waren bij de invoering was 13% het enigszins eens met deze stelling (0% was het eens). Mogelijk duidt dit erop dat een verdere bekendheid met het programma dit knelpunt kan verlichten. Dit zullen herhaalonderzoeken moeten uitwijzen.

Impact en uitvoerbaarheid van het nieuwe examenprogramma

De meeste docenten (ongeveer 60%) vinden het programma interessant om te onderwijzen. Maar minder dan een kwart van de docenten geeft het nieuwe programma met meer plezier dan het vorige programma. De meeste docenten ervaren tijdsdruk bij het uitvoeren van het programma (havo 91% en vwo 71%). Voor de meeste docenten is de tijdsdruk meer dan in het vorige programma.

Figuur 4.10: Stellingen over de impact en uitvoerbaarheid van het nieuwe examenprogramma. De labels in de balk geven het percentage (vanaf 4%).

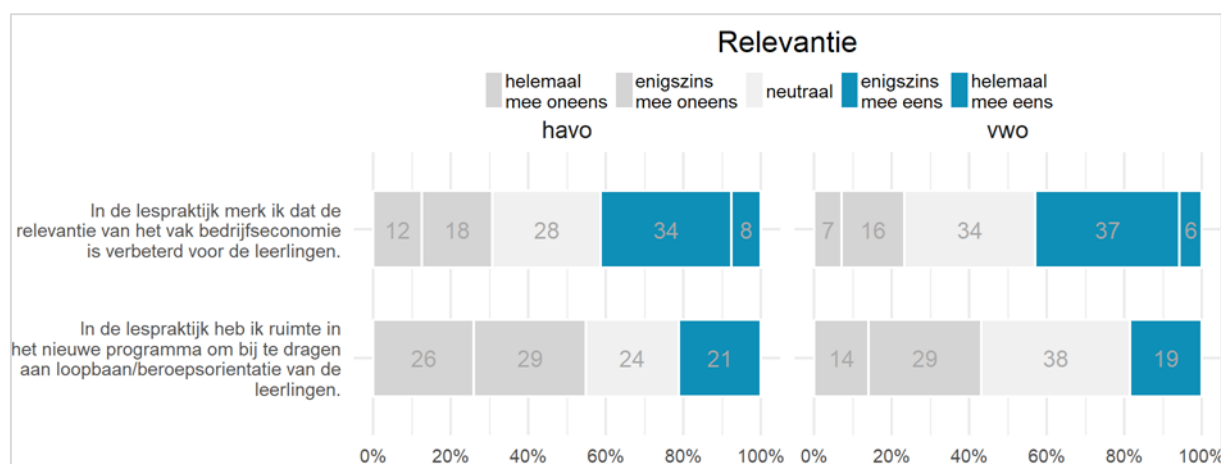
De resultaten voor de stellingen over de impact en uitvoerbaarheid van het nieuwe examenprogramma worden getoond in Figuur 4.10.

Ongeveer een kwart van de docenten geeft het nieuwe programma met meer plezier dan het vorige programma (26% van de havo- en 20% van de vwo-docenten is het daarmee (enigszins) eens). Bij het invoeren van een nieuw programma is het niet de verwachting dat dit meteen een hoog percentage is, maar het is wel van belang om te monitoren in vervolgonderzoeken. Deze stelling is ook apart bekeken, waarbij docenten uitgesplitst werden naar aangegeven affiniteit. De verdelingen liggen dichtbij elkaar en er zijn geen statisch significante verschillen tussen de groepen, maar inhoudelijk gemotiveerd is het interessant om te vermelden dat van de groep docenten met als interesse financiële dienstverlening, een iets hoger percentage het (enigszins) eens is met de stelling dat ze het vak met meer plezier geven (32% voor havo en 24% vwo). De meeste docenten vinden het programma interessant om te onderwijzen (ongeveer 60% is het (enigszins) eens met die stelling). Ongeveer een derde van de docenten vindt het programma *interessanter* dan het vorige programma: bij havo-docenten is 41% en bij vwo-docenten is 33% het daarmee (enigszins) eens. Gevraagd naar een inschatting of de leerlingen het vernieuwde programma interessanter vinden dan het vorige, schat 26% van de havo-docenten dat de leerlingen het interessanter vinden; van de vwo-docenten schat 23% dat dat het geval is.

Bij het uitvoeren van het nieuwe programma ervaren de meeste docenten tijdsdruk. Bij havo-docenten is dat 91% (76% is het helemaal eens) en bij vwo-docenten is dat 71% (45% is het helemaal eens). De meeste docenten ervaren in het huidige programma ook meer tijdsdruk in vergelijking met het vorige programma, voor (havo is 89% (76% is het helemaal eens) en vwo 67% (44% is het helemaal eens)). Dit is een belangrijk punt van aandacht, temeer omdat bij de havo-docenten ook een negatieve correlatie is met het al dan niet met plezier lesgeven in het vak en met de ervaren werkdruk.

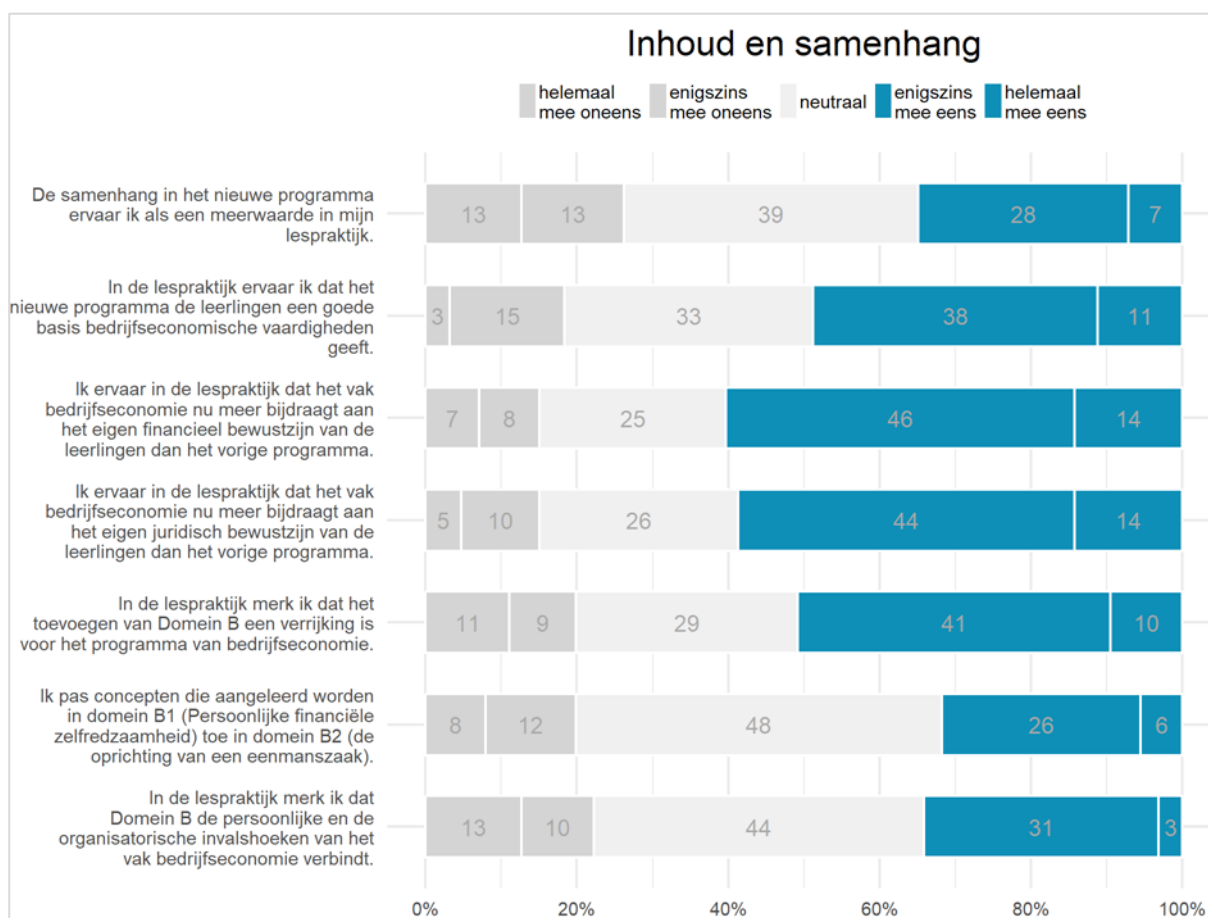
Relevantie, inhoud en samenhang

Ongeveer 40% van de docenten ervaart dat de relevantie van het vak voor de leerling is verbeterd, maar slechts 20% van de docenten is het er enigszins mee eens dat zij ruimte hebben in het nieuwe programma om bij te dragen aan loopbaan-/ beroepsoriëntatie. Ongeveer een derde van de docenten is het (enigszins) eens met de stelling dat de samenhang een meerwaarde heeft in de lespraktijk. Ongeveer de helft van de docenten merkt in de lespraktijk dat domein B een verrijking is voor het programma bedrijfseconomie.

Figuur 4.11: Stellingen met betrekking tot de relevantie van het nieuwe examenprogramma, uitgesplitst voor havo en vwo.

Figuur 4.11 toont de resultaten voor de relevantie van het nieuwe programma, uitgesplitst naar havo en vwo (de docenten havo/vwo hebben stellingen voor beide schoolsoorten ingevuld). Het grootste deel van de docenten merkt in de lespraktijk dat de relevantie van het vak voor de leerling is verbeterd: ongeveer 40% is het daarmee (enigszins) eens; maar 30% van havo-docenten en 23% van vwo-docenten is het daarmee (enigszins) oneens. Slechts 21-19% van de docenten vindt dat zij ruimte hebben in het nieuwe programma om bij te dragen aan loopbaan-/beroepsoriëntatie: 55% van de havo-docenten en 43% van de vwo-docenten is het (enigszins) oneens met die stelling.

Figuur 4.12: Stellingen over de inhoud en samenhang van het nieuwe examenprogramma.

Figuur 4.12 toont de resultaten op de stellingen over de inhoud en samenhang in het nieuwe programma. Omdat er geen grote verschillen zijn tussen de havo- en vwo-docenten worden ze in één figuur getoond (als de percentages tussen havo en vwo meer dan tien procentpunt verschilt wordt dat hieronder vermeld).

Het grootste deel van de docenten heeft geen mening over de meerwaarde van samenhang in het nieuwe programma; ongeveer een derde van de docenten is het (enigszins) eens dat de samenhang een meerwaarde heeft in de lespraktijk.

Ongeveer de helft van de docenten ervaart dat het nieuwe programma de leerlingen een goede basis BE-vaardigheden geeft, 49% is het daarmee (enigszins) eens; maar 18% van de docenten is het daarmee (enigszins) oneens.

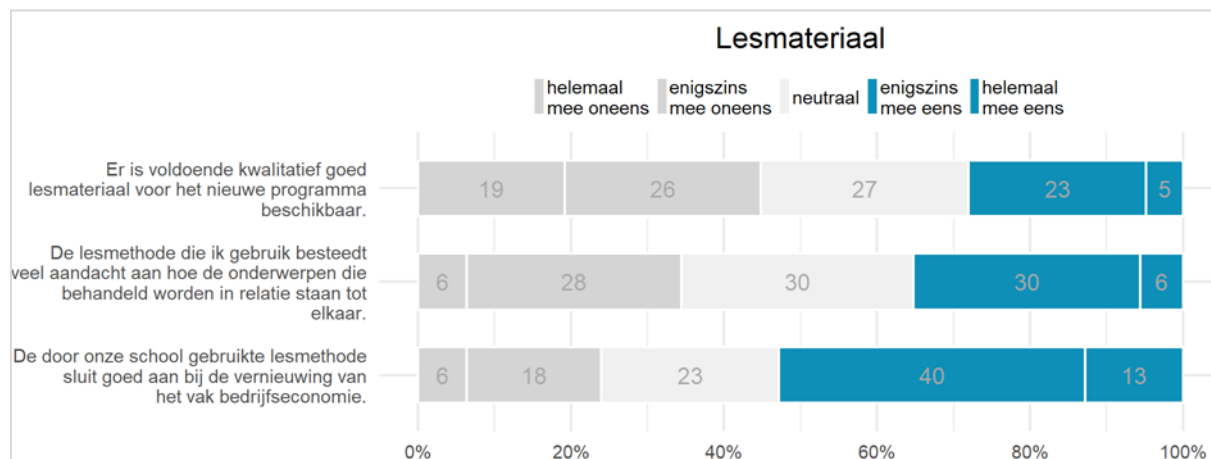
De meeste docenten (60%) is het (enigszins) eens dat het vak nu meer bijdraagt aan het eigen financieel bewustzijn en aan het eigen juridisch bewustzijn.

Ongeveer de helft (51%) van de docenten merkt dat domein B een verrijking is voor het programma bedrijfseconomie; 20% van de docenten is het daarmee (enigszins) oneens. Voor deze stelling is er een opvallend verschil tussen docenten havo (43% vindt het een verrijking) versus vwo, waarvan 73% het een verrijking vindt. Ongeveer een derde van de docenten merkt in de praktijk dat domein B organisatorische en persoonlijke invalshoeken verbindt (34% is het daarmee (enigszins) eens).

Het grootste deel van de docenten (48%) antwoordt neutraal of zij de concepten die aangeleerd worden in domein B1, toepassen in domein B2; ongeveer een derde van de docenten is het daarmee (enigszins) eens. Deze vraag is mogelijk te vroeg gesteld, omdat veel docenten op moment van afname van de vragenlijst nog bezig waren met B1 en hier nog geen uitspraak over konden doen (vandaar dat neutraal hoog uitvalt).

Lesmateriaal

Ongeveer de helft van de docenten vindt dat de lesmethode die zij gebruiken goed aansluit bij de vernieuwing van het vak. Maar slechts een kwart van de docenten vindt dat er voldoende kwalitatief lesmateriaal beschikbaar is. Ongeveer een derde van de docenten gebruikt een methode gebruiken die veel aandacht besteedt aan hoe de behandelde onderwerpen in relatie staan tot elkaar.

Figuur 4.13: Stellingen over lesmateriaal voor het nieuwe examenprogramma.

In Figuur 4.13 is te zien dat ruim een kwart van de docenten vindt dat er voldoende kwalitatief lesmateriaal beschikbaar is (28% is het (enigszins) eens), terwijl een groter deel het daarmee oneens is (45% is het (enigszins) oneens). Hoewel deze stelling duidt op een tekort, is niet af te leiden of docenten de kwaliteit van het materiaal dat beschikbaar is niet goed vinden, of dat er wel kwalitatief materiaal is maar dat ze daar onvoldoende over kunnen beschikken. Dit zijn vragen die in verdiepende interviews zullen worden opgenomen.

Ongeveer een derde van de docenten vindt dat zij een methode gebruiken die veel aandacht besteedt aan hoe de behandelde onderwerpen in relatie staan tot elkaar (36% is het daarmee (enigszins) eens). Bij havo is dit lager (25%) dan bij vwo (vwo 40%). Ruim de helft van de docenten vindt dat de lesmethode die zij gebruiken goed aansluit bij de vernieuwing van het vak (53% is het daarmee (enigszins) eens).

Opmerkingen docenten:

Aan het einde van de vragenlijst konden docenten opmerkingen maken over de implementatie van het nieuwe programma die nog niet aan bod gekomen waren. 42 docenten hebben een inhoudelijke opmerking geschreven (in totaal hebben 71 docenten een opmerking geschreven, waarvan 29 aangaven geen opmerkingen te hebben), zie Tabel 4.8. Het meest genoemd is dat de hoeveelheid stof te groot is (in havo en vwo). Vervolgens gaan de meeste opmerkingen over de aanpak, beschikbaarheid of flexibiliteit van de lesmethode. Zeven docenten zijn niet tevreden over de aansluiting van het programma bij de leefwereld van leerlingen, te moeilijk, theoretisch of te abstract. Zes docenten noemden de onduidelijkheid omtrent de eisen voor de schriftelijke examens en de mate van verdieping per onderwerp.

Tabel 4.8: Gerubriceerde weergave van opmerkingen over de implementatie van het nieuwe programma die volgens docenten nog niet aan bod kwamen.

	n
hoeveelheid stof	27
lesmethode (boek)	11
aansluiting bij leefwereld leerling/ hoeveelheid theorie	7
duidelijkheid examinering/examenprogramma	6
suggestie	2
te weinig voorlichting	1
wens advieslessentabel	1
wens voorbeeld toetsopgaven	1

Referenties

Akker, J. van den (2003). Curriculum perspectives: An introduction. In J. van den Akker, W. Kuiper & U. Hameyer (eds.), *Curriculum landscapes and trends* (pp. 1-10). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Elzen, M. den (2018). Mission possible: invoering bedrijfseconomie, ondernemerschap en financiële zelfredzaamheid. *Tijdschrift voor het economisch onderwijs*, nr. 3, 14-17.

Elzen, M. den (2018). Scenario's voor versterkende samenhang economische vakken. Een praktische aanzet tot een dialoog tussen de economische vakken. *Tijdschrift voor het economisch onderwijs*, nr. 4, 26-29.

Elzen, M. den, Heijnen, M., (2018) *Monitoring en evaluatie invoering vernieuwde examenprogramma bedrijfseconomie havo en vwo – CONCEPT Onderzoeksopzet*, Enschede: SLO.

Vakvernieuwingscommissie M&O (2014). *Van M&O naar Bedrijfseconomie, ondernemerschap en financiële zelfredzaamheid*. Enschede: SLO.

Als landelijk kenniscentrum leerplanontwikkeling richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Hoofdlocatie
Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Nevenlocatie
Aidadreef 4
3561 GE Utrecht

Postadres
Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
E info@slo.nl
www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)
 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)